

Ці спогади належать перу російського радянського прозаїка й драматурга Рустема Галіата-Валаєва (1900—1977), що по війні жив на Україні. Він закінчив 1918 року реальне училище у Владикавказі, згодом, 1924 року, — Ленінградський інститут живого слова. Працював у народному комісаріаті освіти СРСР секретарем А. В. Луначарського у східних справах. Був незаконно заарештований і висланий на Соловки. Там познайомився з Лесею Курбасом і грав у його театрі.

Рустем Георгійович Галіат-Валаєв — автор кількох п'єс та інсценізацій. Ім'я йому здобули «Новели про самоцвіти» та збірка оповідань «Алмаз — камінь крихкий».

Лесь Курбас. 1929 рік, Харків.

У КРИЖАНІЙ ПУСТЕЛІ

Рустем ГАЛІАТ-ВАЛАЄВ

За високим зубчастим муром, у темних келяях ченців жили в'язні. Більшість із них було засуджено «трійкою» за незбагненними статтями: КРА і ПШ, яких не знайдеш у жодних карних кодексах (КРА означало: контрреволюційна агітація, а ПШ — підозра в шпигунстві). За цими статтями люди гинули у в'язницях і таборах багато років. А невідомо чим викликана підозра так і залишалася

тільки підозрою. Втім, на Соловках був і якийсь незначний відсоток справжніх контрреволюціонерів, шпигунів і бандитів.

Вважали, що Соловки не в'язниця, а табір, і тому всім, хто перебував у соловецькому кремлі, дозволяли спілкуватися між собою і ходити в двори, аж до головної Північної брами, на якій зовні був намальований архангел Гавриїл.

Багато людей входило до цієї

брами — хіба всіх запам'ятаєш? Але серед них була людина, якої забути не можна.

Восени 1935 року з материка на Соловки привезли Леся Курбаса — талановитого режисера з України, засновника театру «Березіль».

Я не знаю провини цієї людини, та й знати не хочу, оскільки радянське правосуддя реабілітувало Леся Курбаса. Що ж до його якихось творчих вад, то в ті ранні часи становлення радянського мистецтва багато художників ішли своїми звивистими стежками, часом збиваючись на манівці і впадаючи в ті чи ті творчі помилки. До того ж, коли ці похибки робив маленький митець, то вони були мало помітні, а як помилялися Мейерхольд або Курбас, то їхні вади розглядали критики через побільшувальне скло. Кажучи про вистави Леся Курбаса в театрі «Березіль», можна або згоджуватися з тим чи тим трактуванням та прийомами режисера, або відкидати їх, але те, що вони були талановиті — це безперечно!

Ще до появи Леся Курбаса в соловецькому кремлі там існувала агіткультбригада на кшталт «Синьої блузи» та невеличкий аматорський колектив, який поставив п'єсу Олександра Корнійчука «Платон Кречет». У цьому спектаклі виступали тільки два професійні актори: Валентин Цишевський — артист МХАТу та Федір Дмитрович Гладков — артист театру «Березіль». Обидва вони були безперечно обдаровані, бодай і дуже молоді, й вирізнялися на тлі аматорів-дилетантів.

З перших днів на острові Лесь Курбас заходився коло створення Соловецького театру. Він об'єднав обидві трупи, що існували там, одібрав найобдарованіших серед них і став поповнювати основне ядро акторами, які прибували на Соловки, і просто здібними людьми інших професій. З дивовижною інтуїцією великого майстра Лесь Курбас за якимись лише йому відомими ознаками, часто без перегляду, запрошував того чи того в'язня до трупи і доручав йому роль. Так почали свою акторську діяльність письменник Ростислав Валаєв, автор книжки «Гірські вітри», який в «Аристократах» Миколи Погодіна виконував головну роль — Кості Капітана; лікар Володимир Крушельницький, молоденька Ніна Ошман та інші.

Ніна жила в Соловках спільно зі своєю родиною: батьком, матір'ю та братом. Всі вони відбували покарання за якісь анекдоти, що їх розповідали на іменинах свого батька-професора. З ними на Соловки потрапив і один з їхніх гостей — співак Привалов. Кожного з них було засуджено на п'ять років.

Згодом до колективу театру прийшов немолодий, дуже талановитий актор Олексій Паламарчук. Він грав Расплюєва у «Весіллі Кречинського» Сухова-Кобиліна. Завідував постановкою театру відомий драматург Мирослав Ірчан, а музичною частиною — ленінградський піаніст Вигодський (для нього не існувало нічого в світі, крім музики).

Якось цього чудового піаніста за непокору табірному начальству посадили за ґрати в опрічну камеру. Музикант одірвав од нарів дошку, намалював на ній клавіатуру й годинами грав на цьому «німому» роялі. Вартовий, що випадково заглянув

у вічко, подумав, що в'язень збожеволів, і здійняв тривогу. Комендант, який прибіг сюди, одібрав у Вигодського його останню радість — дошку з намальованою клавіатурою, і перевів «піаніста» до Головенківської вежі.

Лесь Курбас легко зараховував до театрального колективу здібних людей, але перш ніж випустити їх на сцену, він передавав їм часточку свого таланту. Сам він працював з ними над постановкою голосу й навчав акторської майстерності. Й усе це Лесь Курбас робив на дозвіллі протягом багатьох годин. Він вірив у творчі сили надломлених життям людей. «Кожна людина має талант, — казав він. — Треба тільки запалити в ній іскру».

Мені важко розказувати в цьому нарисі про творчість безмежно обдарованого режисера України. Та розповім лише про одну деталь, яка характеризує Леся Курбаса як неповторного яскравого митця.

У мелодрамі Бернарда Шоу «Учень диявола», яку так блискуче здійснив Лесь Курбас у Соловецькому театрі, був один цікавий момент: на сцені під шибеницею стоїть генерал Бергойн, поруч із засудженим до страти Річардом, на шию якого накинута зашморг.

Бергойн (приязно). Повісити вас ми можемо з цілковитим знанням справи, так, щоб це була вам насолода...

Річард. Дякую вам, генерале... Бергойн (позираючи на годинни-

«Аристократи» на сцені в Соловках.

«АРИСТОКРАТЫ»

П'єса в 3 актах (всього 11 картин) Н. Погодіна

Кості Капітан	Валаєв Р. Г.
Сонька	Писмаєв М. С.
Мічальник	Колеснік А. А.
Воспитатель	Мацюк Н. Е.
Комендант	Галіатаєв В. В.
Сімон	Цишевський В. С.
Міта	Сякшопов С. П.
Берет	Яхонтов С. Н.
Цыган	Ровинський Д. Д.
Маленький человек	Гончаров С. С.
Душечка	Клинт В. А.
Тресушка	Занкин Я. Т.
Алеша	Коробов А. А.
Мажо	Пасполиткин В. М.
Татуированная	Ярван М. Д.
Ніна	Бублік А. П.
Дама-Норка	Мальвинкина Е. П.
Федя	Сельцянкова Е. Н.
Соловський	Варберг А. А.
Болон	Татаринко Е. Г.
Тамара	Самарин О. П.
Маргарита Иванова	Радослач О. Н.
Поп	Андраєв Н. В.
Дьякон	Паламарчук А. Т.
Десятник	Басо І. Н.
Капітан парозода	Ромбальський
Бригадир	Мацюк Н. Е.
Врач	Шевман Д. В.
Чертежник	Порресса Л. А.
Дежурний	Занкин Я. Т.
Переживающий	Ромбальський

Постановив А. С. КУРБАС

Художественное оформление: — Пилипенко Б. Я.
Художник — Пакин П. Н.
Музыкальное оформление — Выгодский Н. Я.
Фортепианное сопровождение — Вайн А. О.
Спектакль ведет — Ирчан М. Д.
Свет — Любимов Ф. П.
Машинист сцены — Шамин Л. Л.
Шумы — Дмитриев С.
Декораторы — Смирнов, Савицкий

Вход в зрительный зал после 2-го звонка на театральный вестибюль

Зов. театром — ПРИВАЛОВ Л. Ф.

Сезон 1936-37 г. г.

ка). Вам буде зручно, містере Андерсон, коли вас повісять десь о дванадцятій годині дня???

Тим часом у залі пролунав сміх та оплески. Викликати за такої ситуації та й у такий, здавалося б, трагічний момент саме у в'язнів сміх та оплески на адресу ката міг лише великий майстер сцени.

Після першої вистави, здійсненої в Соловках Лесем Курбасом, до нього почали ставитися з повагою не тільки в'язні, а й табірне начальство. На знак особливої вдячності Курбасу було видано постійну перепустку на право входу й виходу з табору.

За монастирськими мурами кремля лежала пагориста місцевість, де шумів листяний та хвойний ліс. Серед міжгір'я, у байраках, зачалися тихі, блакитні озера, облямовані оксамитними мохами, молодими берісками та плакучими вербами.

За цими озерами, пагорбами та лісами борсалось велетенським кошлатим хижакком неспокійне Біле море.

Видаючи Курбасові перепустку, начальство знало, що втекти із Соловків неможливо. За весь час мого перебування на цьому острові сталася лиш одна втеча. В'язень-утікач перебував не в таборі, а у тюрмі й якимось дивом опинився за межами кремля. Діставшись моря, він зв'язав дві колоди й, сівши на цей пліт, одштовхнувся від берега. За шістьнадцять годин він відплив на тридцять кілометрів од Соловецьких островів, але, знесилений, вже не міг боротися з стихією, і його поглинуло Біле море.

Увечері в монастирі, за табірним журналом, було списано: дві колоди й одну душу.

Втомившись після роботи, Лесь Курбас часто ходив до свого улюбленого куточка в кремлі, під величезну столітню сріблясту тополю, й там на самоті, заклавши руки за спину, міряв кроки від однієї криваво-цегляної стіни до другої то швидко, то повільно, мовби маятник, що втратив рівновагу.

Якось я зайшов до Курбаса. Він мешкав у маленькій вузькій камері, колишній чернечій келії: невеличке склеписте віконечко із ґратами, залізне ліжко, на стіні килимок з українським орнаментом, на ньому жіночий портрет в овальній рамці з карельської берези; поряд із тим портретом — саморобний календар на сірому аркуші паперу. Шовечора, вертаючись до своєї камери, Лесь Курбас викреслював прожитий у невольний день. Та попереду таких днів було ще понад тисячу.

Погомонівши з Курбасом, я вже хотів йти, коли до камери зайшла немолода вродлива циганка в барвистій сукні й широкій квітчастій хустці. Низько вклонившись Лесю, вона мовила:

— Візьми мене, Донбасе, до свого театру.

Курбас здивовано глянув на неї, потім усміхнувся й відповів:

— Я не Донбас, а Курбас...

— Курбас так Курбас... Теж гарно! Бери мене до театру, я гратиму.

— Що ж ви можете грати?

— На гітарі. І співатиму...

— Ви звідки прибули?

— Та я ж тут, поряд... Половина у нас сидить «без справи». За своїх чоловіків. І весь час пла-

чуть — вдень і вночі. Стогін стоїть над островом такий, що й тюлень не витримає би тих сліз, на Анзер подався б... Гіркий той плач жіночий...

— А ви за віщо сидите?

— За якийсь дурман та опіум, що, кажуть, для народу. Та я, повір мені, любий, ніколи в зілля не домішувала жодного опіуму і в очі його не бачила...

— Що ж ви співаєте?

— Все співаю, що співала Варя Паніна, Плевицька і Вьяльцева. А ще романси Булахова й Гурильова... Я за непу в барі співала, — з цими словами вона дістала з-під хустки гітару.

— Ну то заспівайте, — сказав Лесь.

Циганка підійшла до килимка і, глянувши на портрет, спитала:

— Дружина?

— Дружина, — відповів Курбас.

Не зводячи очей з портрета, циганка м'яко провела пальцями по струнах і заспівала низьким грудним голосом романс Булахова:

Я тебя с годами не забыла,
Разлюбить в разлуке не могла.
Много жизни для тебя стугбила,
Много слез горячих пролила.

Клеветой и речью ядовитой
Сколько раз в толпе передо мной
Осужден бывал ты без защиты —
Я одна грустила над тобой.

Лесь рвучко відвернувся до вікна, і я побачив, як здригаються його плечі. І циганка помітила це й вийшла з камери. Я пішов за нею. В коридорі вона звернулася до мене:

— Ти диви, що в'язниця з людиною робить! Мабути, уперше за ґратами... Треба б на волі, в хатах, грати ставити, щоб люди змалку звикали до них, як циганський кінь до підкови... Тоді й тюрма стане рідним домом...

Увечері на концерті, після виступу співака Привалова, що мав дуже приємний, сильний баритон, та віртуозної гри на роялі піаніста Видгоського, який виконував прелюдію Рахманінова, Курбас дозволив вийти на сцену циганці. Вона співала під гітару старовинні циганські романси, і її нагородили такими оплесками, які не снилися ні Варі Паніній, ні Тамарі Церетелі.

А дні в таборі текли розмірено й одноманітно, мов перелуння похоронного дзвону. Ці вистави в створеному Лесем Курбасом театрі були єдина радість для в'язнів на острові. За час мого перебування на Соловках талановитий режисер здійснив кілька постановок. Блискуче пройшли тут «Інтервенція» Славіна і п'єса «Весілля Кречинського». З «Аристократами» сталась несподіванка. Завжди делікатний і стриманий, Курбас під час репетиції чомусь нервувалась і вказував акторам на їхню неспостережливність, невміння розкрити образ, завважував їм неправильні інтонації, жести, ходу.

— Вийдіть у табір і подивіться, як ходять злодії й бандити, — казав Курбас акторові, що грав Лимона. — А яка із вас Сонька?! — докоряв він актрисі, що лише сором'язливо кліпала очима у відповідь. — Адже в таборі живе дві-три повії — постежте за їхніми манерами: подивіться, як вони зазирають ув очі чоловікам, як, сидячи на лавочці, закидають ногу на ногу, як пускають дим із цигарки! Все це треба вивчити до найменших подробиць, і тільки

тоді приходьте на репетицію. Адже саме тут, у таборі, ви маєте таку чудову можливість, і не скористатися нею — злочинне безглуздя!

За кілька днів Курбас сам привів до театру злодія-рецидивіста і якусь перепудрену й надміру розмалювану дівку з нахабним поглядом.

— От ваші нові колеги, — сказав Лесь акторам. — Цей товариш гратиме Лимона, а ця дама, пардон, дівчина, — Соньку! — Помітивши недовірливі погляди акторів, він додав: — Вони чудово зіграють свої ролі!

І справді, Сонька й Лимон грали в цій виставі так, як можуть грати лише високообдаровані професійні актори.

Прем'єра пройшла з величезним успіхом.

Якось усім табірникам заборонили виходити із своїх камер, і тільки божевільна Оксана — молода, вродлива жінка з темно-карими очима та хворобливими рум'янями на щоках, знічев'я блукала у дворі: годувала рештками мізерного пайка чайок, приручених ще свого часу ченцями, які жили тут; птахи мирно сиділи під садовими лавами у своїх невігладливих гніздах; Оксана поливала на квітниках прив'ялі квіти і, пригортаючи до грудей зібгану домоткану хустку, наспівувала, як завжди, одну й ту саму пісеньку:

Котику маленький,
Котику сіренький,
Тихо хди в хаті,
Дитя хоче спати... А-а-а...

У таборі панувала мертва тиша.

І ось у цю тишу ввірвався вихор. На пароплаві з назвою, яка, на перший погляд, здається кумедна — «Слон» до бухти прибули 1937 року ежовці — люди, породжені каламутним накипом доби, поплічниками смертельно переляканого диктатора.

Вони столочили й розтоптали квітники, вирубали в кремлівському дворі сріблясті тополі й мимохідь постріляли з браунінгів та наганів приручених чайок.

Одного такого дня я побачив Леся Курбаса під випадково зацілілою його улюбленою сріблястою тополею. Високий і ставний, з блідим обличчям і сивим скуйовдженим чубом, він сам чимось був схожий на віковичне дерево, під яким стояв і яке не сьогодні-завтра неминуче впаде під ударами сокири.

У світло-зелених очах Леся бриніли слюзи. Він лагідно погладжував шорстку кору тополі, ніби прощаючись із другом, засудженим до страти.

Ось до дерева підійшли з пилками й сокирами лісоруби, викликані з Анзера. Вони глянули на тополю, на Курбаса, що все ще стояв, похиливши голову, ніяково презирнулись і пішли до барака.

На майдані з'явився новий комендант, який із презирством ставився до так званих «політичних» і підтримував злодіїв та бандитів. Він викликав з камери штрафників колишнього рецидивіста на прізвисько Морж, який мав загалом сорок два роки судимості.

Перед тополею виникла схожа на мавпу постать кремезного вузького бандита з рудою щетиною на щоках.

— Стінай під корінь! — наказав комендант і сунув у величезні лапища Моржа блискучу пилку.

Бандит узяв пилку, підійшов до тополі й рвонув сталевими зубцями кору дерева.

— Припиніть це неподобство, — тихо мовив Курбас.

— Ач, розумник знайшовся! — відповів комендант. — Ти там, у театрі, фокуси показуй, а тут — зась!

Курбас зблід, закусив губу й похитнувся. Про що він думав тієї миті — важко сказати: може, згадував знічев'я розстріляних скривавлених чайок, даремно вирубані зелені дерева, що лежали ниць, чи ніжні квіти, розтопані важкими чоботищами.

А бандит плавно водив пилкою по стовбуру тополі, мовби професійний скрипаль смичком по струнах.

— Відступись од дерева! — наказав комендант.

Курбас не поворухнувся.

— Відступись, кажу, від дерева, — grimнув комендант, — бо ще, диви, причавить, а я за всяку нечисть відповідай!

Курбас мовчав. Здавалось: ще мить — і Лесь не витримає, впаде на землю, як оця підтята срібляста тополя.

— Ану, Морж, — обізвався комендант до бандита. — Покажи контрі, почім ківш лиха!

Бандит зупинився, витяг пилку з надрізаного стовбура, підійшов до Курбаса і, побачивши на його очах слюзи, змішані з презирством і ненавистю, раптом високо над головою підніс пилку й несподівано вдарив нею об коліно так, що вона вирвалася з рук і з виском ввігналася в землю.

— До карцера! — божевільним фальцетом заверещав комендант і люто затупотів ногами.

— Ти мене карцером не залякуй, — спокійно відказав Морж і, опустивши очі, попрямував до Головенківської вежі, де містився карцер. Слідом за ним пішов і Курбас. Я бачив, як він зупинив бандита й потис йому руку.

Нарешті настав сподіваний день. Лесь закреслив його у своєму календарі й подався до комендатури оформляти документи. Там Курбаса зустрів той самий комендант, який нацьковував під тополею на нього бандита.

— Олександр Степанович Курбас.

— А Лесь у тебе прізвисько? Курбас не відповів.

Комендант поклав на стіл аркуша паперу з машинописним текстом і сказав:

— Розпишіться ось тут...

Курбас узяв ручку, вмочив перо в чорнило, глянув на папір і відсахнувся:

— Що це? — спитав.

— Вам додали ще п'ятирічний строк ув'язнення, — спокійно проказав комендант.

— За що? — кволим голосом запитав Лесь.

— А нам невідомо... Це особлива нарада вирішує... Вона знає, кому що належить...

Публікацію підготували
Микола ЛАБІНСЬКИЙ
та Микола ШУДРЯ